

Między Monachium a Londynem. Recenzja korespondencji Jana Nowaka-Jeziorańskiego z Adamem Ciołkoszem i Aleksandrem Bregmanem

Jan Nowak-Jeziorański, Adam Ciołkosz, Aleksander Bregman, *Korespondencja z lat 1952–1975*, Wstęp Rafał Habielski, opracowanie Kamila Kamińska-Chełminiak, Piotr Swacha, t. II, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław 2018, ss. 659.

STANISŁAW STĘPKA¹

ORCID: [0000-0001-8118-8460](https://orcid.org/0000-0001-8118-8460)

Akademia Finansów i Biznesu Vistula

Recenzowana publikacja ukazała się w serii wydawniczej: *Dokumenty i materiały do dziejów Rozgłośni Polskiej Radia Wolna Europa*² jako tom II. Należy również zaznaczyć, że praca finansowana była w ramach programu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą Narodowy Program Rozwoju Humanistyki realizowany w latach 2014–2018. Publikacja składa się ze wstępu, noty edytorskiej, opracowanej korespondencji, a całość zamyka starannie sporządzony indeks nazwisk. W słowie wstępnym pióra znanego historyka emigracji politycznej po 1945 roku Rafała Habielskiego zarysowane zostało tło dla prezentowanych w głównym trzonie pracy materiałów epistolograficznych. W informacji pomieszczonej w nocie edytorskiej autorzy opracowania podkreślali, iż intencją ich „(...) było przede wszystkim wyjaśnienie

¹ Kontakt: s.stepka@vistula.edu.pl

² W ramach serii dotychczas ukazały się: R. Habielski, P. Machcewicz (2018), *Rozgłośnia Polska Radia Wolna Europa w latach 1950–1975*, t. I, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum; J. Nowak-Jeziorański, E. Raczyński (2019), *Korespondencja z lat 1952–1975*, Wstęp R. Habielski, oprac. K. Kania, A. Nowak, t. III, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum; R. Habielski (2019), *Audycje historyczne i kulturalne Rozgłośni Polskiej Radia Wolna Europa w latach 1952–1975*, t. IV, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.

tych zagadnień poruszanych w korespondencji, które dotyczyły aktywności Nowaka, Ciołkosza i Bregmana wynikających z ich związków z Rozgłośnią Polską RWE³.

Jak wynika z danych przekazanych przez autorów opracowania, korespondencja J. Nowaka Jeziorańskiego z A. Ciołkoszem i A. Bregmanem przechowywana jest w Archiwum Jana Nowaka-Jeziorańskiego w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu oraz Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego (lokalizacja: Studium Polski Podziemnej) w Londynie (sygn. Kol. 133/323–373) oraz (sygn. Kol. 265/5). Ponadto przeprowadzono kwerendę w Open Society Archives (Archiwum Otwartego Społeczeństwa, OSA) w Budapeszcie, gdzie znajduje się kolekcja RWE, a także w Narodowym Archiwum Cyfrowym w Warszawie oraz w Bibliotece Polskiej w Londynie.

Wieloletnia współpraca obydwu autorów korespondencji z J. Nowakiem-Jeziorańskim wygenerowała obfitą spuściznę epistolograficzną. W recenzowanym zbiorze korespondencji zamieszczone zostały 632 listy. Autorem 361 jest J. Nowak-Jeziorański, a 271 listów napisali jego respondenci. Poddając oglądowi w ujęciu ilościowym korespondencję z Ciołkoszem i Bregmanem, należy zaznaczyć, że z pierwszym z nich korespondencja trwała 23 lata, a z Bregmanem – 16 lat. W tym drugim przypadku cezurę końcową wyznacza data śmierci autora. Pokłosie korespondencji z Ciołkoszem to 359 listów, z czego 225 napisał Nowak, a 134 jego respondent, natomiast w przypadku Bregmana przesłane zostały 273 listy i w tej liczbie dyrektor Rozgłośni napisał 136, a Bregman 137. Reasumując tę część rozważań można zauważyć, że w odniesieniu do całości korespondencji J. Nowak-Jeziorański wygenerował więcej listów, co jest wynikiem nie tylko jego aktywności zawodowej, ale i pełnionej funkcji. W rozbiciu na poszczególnych autorów listów, to w odniesieniu do Ciołkosza występuje podobna sytuacja, natomiast w przypadku Bregmana mamy symboliczną przewagę po jego stronie. Wynika to prawdopodobnie z faktu, że mamy do czynienia z zawodowym dziennikarzem, który często przysyłał propozycje (artykułów, audycji), zapytania lub zgłaszał uwagi.

Jak z powyższego wynika w efekcie przeprowadzonych kwerend archiwalnych autorzy opracowania zgromadzili obfity materiał memuarystyczny. Jako gatunek literacki cechuje się on odautorską relacją wspomnieniową, powstałą z perspektywy czasu, bądź jako zapis bieżących wydarzeń i poglądów autorów, będących ich świadkami lub uczestnikami. W tej ostatniej grupie mieści się korespondencja, zarówno prywatna, osobista, jak też kierowana do osób reprezentujących instytucje, które są zdolne do podejmowania decyzji. Dla właściwego wykorzystania tego źródła istotnym jest zgromadzenie wiedzy na temat autorów listów. Ważne są informacje dotyczące ich roli społecznych, pełnionych funkcji zawodowych, łączących ich więzi prywatnych oraz sprecyzowania intencji, dla których prowadzono korespondencję. Istotnym będzie też tło instytucjonalno-polityczne, w którym autorzy listów funkcjonowali.

³ J. Nowak-Jeziorański, A. Ciołkosz, A. Bregman (2018), *Korespondencja z lat 1952–1975*, Wstęp R. Habielski, oprac. K. Kamińska-Chełminiak, P. Swacha, t. II, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, s. 53.

Postacią, która odcisnęła najmocniejsze piętno na Polskiej Sekcji Radia Wolna Europa, był Jan Nowak-Jeziorański. W okresie od maja 1952 do końca 1975 roku kierował monachijską rozgłośnią. Jego fenomen polegał na umiejętności poruszania się w zmiennych warunkach politycznych. W latach pięćdziesiątych XX w. zbudował trzon zespołu dziennikarskiego, który służył misji Radia i jego słuchaczom. Przy jego organizowaniu przyjął kryterium merytoryczne, a także zwracał uwagę na zachowanie zasady pluralizmu politycznego. Chociaż jako członek Polskiego Ruchu Wolnościowego „Niepodległość i Demokracja” („NiD”) chętnie obsadzał stanowiska reprezentantami tego ugrupowania. Stanowili oni ważną część polskiej sceny politycznej, intelektualnie najbardziej kreatywnej. Równolegle Nowak pozyskiwał współpracowników nietatowych tzw. *freelancerów*. Ich związek z Radiem utrzymywał za pośrednictwem korespondencji. Była to jedna z ważniejszych jego aktywności, która wynikała z potrzeby utrzymania stałego kontaktu. Jak podkreślał we wstępie R. Habielski „Nowak nie korespondował z zamiłowaniem, sztuki epistolarnej nie można uznać za stan jego ducha, z całą pewnością nie był wytrawnym stylistą. Pisanie listów wynikało z konieczności, w wielu wypadkach znać w nich pośpiech”. Niewątpliwie utrzymanie w miarę regularnej korespondencji z gronem współpracowników było narzędziem, od którego zależało powodzenie misji, jaką miało do spełnienia Radio. Była ona instrumentem niezbędnym do realizacji zadań wynikających z zarządzania Rozgłośnią⁴.

Wśród trzech tysięcy zewnętrznych współpracowników, którzy przewinęli się w ciągu dwudziestotrzylecia przez studia Rozgłośni, wyjątkowe miejsce zajmowali Adam Ciołkosz i Aleksander Bregman. Ta szczególna pozycja była wypadkową ich umiejętności, zainteresowań i poglądów. Nowak spotkał się z Ciołkoszem, w Londynie w 1944 roku. Gdy rozpoczynali w 1952 roku systematyczną korespondencję, Ciołkosz dysponował już pewnym doświadczeniem radiowym. W okresie wojny współpracował z Polskim Radiem we Francji, później w Wielkiej Brytanii. Był współpracownikiem Głosu Ameryki i redakcji polskiej BBC. Był znanym działaczem Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS). Od zakończenia wojny jego aktywność emigracyjna skupiała się na działalności niepodległościowej oraz przebudowie ustroju Polski zgodnie z ideałami socjalizmu demokratycznego. Od połowy lat pięćdziesiątych XX w. Ciołkosz należał do grona ważnych postaci politycznych emigracji. Angażował się w działalność w różnych gremiach międzynarodowych. Był przedstawicielem PPS w Międzynarodówce Socjalistycznej. Czynn timer uczestniczył w pracach Ruchu Europejskiego, a po utworzeniu w 1964 roku Polskiego Komitetu Ruchu był jego wiceprzewodniczącym. Uczestniczył w pracach Polskiego Przedstawicielstwa Zgromadzenia Europejskich Narodów

⁴ R. Habielski (2018), *Radio i listy. Jan Nowak-Jeziorański, Adam Ciołkosz, Aleksander Bregman*, w: J. Nowak-Jeziorański, A. Ciołkosz, A. Bregman, *Korespondencja z lat 1952–1975*, Wstęp R. Habielski, oprac. K. Kamińska-Chelminiak, P. Swacha, t. II, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, s. 14–16; G. Łukomski (2013), *Aleksander Bregman (1906–1967). Życie niedokończone*, Poznań – Warszawa – Londyn: Oficyna Wydawnicza „Adiutor”, s. 54.

Ujarmionych. W 1973 roku został przewodniczącym Komitetu do spraw Współpracy i Bezpieczeństwa w Europie. Ważne miejsce w jego aktywności zawodowej zajmowała publicystyka. Swoje materiały zamieszczał na łamach „Robotnika Polskiego w Wielkiej Brytanii”, periodyku uznawanego przez PPS za kontynuację „Robotnika”. Pisał do „Wiadomości” oraz „Kultury”. W 1963 roku wszedł w skład redakcji wydawanego w Londynie kwartalnika „Polemiki”. Zamieszczał też swoje artykuły w „Tygodniku Polskim”, weekendowej wersji „Dziennika Polskiego i Dziennika Żołnierza”⁵.

Wspomniane przymioty Ciołkosza – jako działacza politycznego, intelektualisty i publicysty – powodowały, że często gościł przed mikrofonami RWE. Podobne pojmowanie roli Radia i obowiązków emigracji decydowały, że relacje Nowaka z Ciołkoszem układały się w znakomitej większości harmonijnie. Trafnie diagnozowali sytuację w kraju, chociaż nie wszystkie ich prognozy były identyczne. Ciołkosz był dla Nowaka osobą, którą szczególnie szanował i cenił. W swoich wspomnieniach tak określił swoje relacje z nim. „Adam Ciołkosz, był moim wiernym, starszym przyjacielem i sojusznikiem, na którego zawsze mogłem liczyć”⁶.

Aleksander Bregman przystępował do współpracy z RWE jako doświadczony dziennikarz. Swoją przygodę z prasą rozpoczął przed wojną i kontynuował ją w okresie wojny we Francji i Wielkiej Brytanii. Z J. Nowakiem-Jeziorańskim zetknął się bezpośrednio po wojnie, kiedy obaj współpracowali z sekcją polską BBC. Pozycja Bregmana w Radio wynikała z kilku ważnych zalet. Na pierwszy plan wybijały się jego kompetencje dziennikarskie i rozległe zainteresowania historyczne. Angażował się w obronę RWE, szczególnie w sytuacji, gdy podejmowane były próby ograniczania lub wręcz likwidacji Radiostacji. Swoje argumenty w tej sprawie przedstawiał w prasie, w tym także docierał do tytułów anglojęzycznych. Dla Bregmana ważną kwestią był stopień niezależności Radia oraz jego rola w walce z reżimem politycznym w kraju. Mimo podejmowania przez Nowaka prób zatrudnienia Bregmana w RWE, plany te zakończyły się fiaskiem. Wydaje się, że formuła współpracy niestałej była dla Bregmana wygodna. Przez cały okres powojenny pracował w „Dzienniku Polskim i Dzienniku Żołnierza”, w latach 1959–1962 był jego redaktorem naczelnym, a następnie naczelnym publicystą. Ponadto mógł pisać i występować dla Radia bez szczególnych ograniczeń i na wybrane przez siebie tematy. Ważnym jego atutem był fakt, że w latach pięćdziesiątych XX w. pełnił funkcję wiceprezesa Związku Dziennikarzy RP, a w 1962 roku Walny Zjazd wybrał go prezesem Związku. Innym czynnikiem, który tłumaczy jego obecność i pozycję w RWE, było członkostwo w „NiD”. Mimo tak wielu wspólnych obszarów działania między Nowakiem a Bregmanem istniały różnice poglądów w kwestii stosunków polsko-niemieckich. Nowak mimo upływu czasu zachowywał sceptycyzm wobec zachodnioniemieckich projektów pojednania z Polską. Bregman był bardziej otwarty. Uważał, że społeczeństwo niemieckie zmieniło swój stosunek

⁵ R. Habielski, op. cit., s. 19–21, 23–24, 26.

⁶ Ibidem, s. 26, 33; J. Nowak (Zdzisław Jeziorański) (1992), *Polska z oddali. Wspomnienia*, t. II: 1956–1976, Kraków: Wydawnictwo ZNAK, s. 225.

do Polski i do granic. Zakładał, że młode pokolenie naszych zachodnich sąsiadów odrzuciło poglądy nacjonalistyczne na rzecz europejskich. Stanowisko takie spotykało się z niechętną reakcją Nowaka. W podobnym duchu wypowiadało się środowisko „NiD”-u. Zdystansowanie się Nowaka wobec poglądów Bregmana nie wpłynęło na radykalne zmiany w ich relacjach. Animozje wywołane nieustępliwością w kwestii oceny stosunków polsko-niemieckich ograniczyły na pewien czas jego udział w programach i doprowadziły do przerwy w korespondencji. Jak podkreślił R. Habielski „źródło różnic między Nowakiem a Bregmanem stanowiła ocena postaw społeczeństwa niemieckiego”. Spór z Bregmanem odcisnął się na wzajemnych relacjach, chociaż nie wpłynął na jego obecność na antenie. Zdarzenia te nie miały istotnego wpływu na ocenę całokształtu ich relacji. Gdy Bregman objął stanowisko redaktora naczelnego „Dziennika Polskiego i Dziennika Żołnierza”, Nowak napisał wtedy, iż jest to jego „(...) serdeczny przyjaciel, żarliwy patriota i czołowy publicysta emigracyjny”. Słowa te powtórzył po śmierci Bregmana w liście kondolencyjnym do żony⁷.

W wyniku przeprowadzonej analizy listów można wyodrębnić kilka zagadnień, które układają się w pewien ciąg tematyczny w długim okresie lub też skumulowane są wokół wyraźnie określonej problematyki. Z korespondencji J. Nowaka-Jeziorańskiego z A. Ciołkoszem sformułować można następujące obszary zainteresowania: ruch socjalistyczny i walka z systemem komunistycznym, wydarzenia w kraju i sposób zaangażowania Rozgłośni, obrona Radia i jego dyrektora przed atakami ograniczającymi możliwości działania, troska o jakość życia politycznego na emigracji, bieżące wydarzenia w Europie i Świecie, wymiana dokumentów i sprawy personalne, kwestie osobiste. O charakterze ich współpracy przesądzały kompetencje, zainteresowania oraz potrzeby Radia. Ciołkosz mógł realizować zadania w kilku obszarach: jako komentator wydarzeń, świadek historii, a przede wszystkim jako wybitny działacz i badacz ruchu socjalistycznego. W tej ostatniej roli występował najczęściej i ta problematyka zamajoryzowała ich korespondencję. Ten obszar otwierają pierwsze cztery listy Nowaka, w których zamawia związane z tą problematyką materiały do audycji radiowych. W 1957 roku zamawia materiał związany z rocznicą rewolucji październikowej. Napisał wtedy do Ciołkosza: „Nawiązując do naszych rozmów w Monachium, przyszło mi na myśl, czy nie podjęliby się Państwo opracowania dla nas kilku pogadarek dających ‘odwrotną stronę medalu’ czterdziestolecia rewolucji październikowej, a mianowicie przedstawienia osiągnięć klasy robotniczej na Zachodzie w ciągu tych 40 lat”⁸.

Radio emitowało jego przemówienia m. in.: inaugurujące obchody czterdziestolecia niepodległości Polski, czy wygłoszone w Londynie w związku ze świętem 1 Maja, sprawozdania z posiedzenia Biura Międzynarodówki w Londynie, z przebiegu

⁷ R. Habielski, op. cit., s. 37–38, 43–47, 49–52; G. Łukomski, op. cit., s. 58; J. Nowak (Zdzisław Jeziorański) (1992), *Polska z oddali...*, s. 71.

⁸ List J. Nowaka do A. Ciołkosza z 11 XI 1957 r., w: J. Nowak-Jeziorański, A. Ciołkosz, A. Bregman, op. cit., s. 115.

Kongresu Austriackiej Partii Socjalistycznej, a także cykliczne wywiady z uczestnikami kongresów Międzynarodówki Socjalistycznej, jak odczyty o roli Ignacego Daszyńskiego w odzyskiwaniu niepodległości w 1918 roku, na temat historii Komunistycznej Partii Polski. Ponadto audycje cykliczne „Zarys dziejów socjalizmu” (wyemitowano łącznie 12 odcinków) oraz „Od Marksa do Chruszczowa” (7 odcinków), dyskusje radiowe dotyczące 50-lecia rewolucji październikowej, 50-lecia Światowej Organizacji Pracy, a także upamiętniającą rocznicę śmierci Kazimierza Pużaka. Ważne miejsca w tej części zajmują recenzje i dyskusje radiowe o książkach krajowych historyków zajmujących się ruchem robotniczym, m.in.: Walentyny Najdus, Henryka Katza, Ireny Kobergowej i Adama Schaffa, a z emigracyjnych recenzja pamiętników Adama Prągniera oraz dyskusja nad książką Lidii i Adama Ciołkoszów *Zarys dziejów socjalizmu w Polsce*. Ciołkosz był zapraszany także do przygotowywania szerszej problematyki historycznej. Uczestniczył w cyklicznym programie w rocznicę wybuchu II wojny światowej Jakże były istotne przyczyny klęski wrześniowej. Jako świadek historii został zaproszony do utrwalenia w formie nagrania swoich wspomnień. Nowak zwrócił się do niego, aby: „(...) zechciał nagrać dla nas wspomnienia z tych epizodów historycznych, które w swej bogatej przeszłości politycznej uważa Pan za najbardziej dramatyczne i najważniejsze”⁹. W odpowiedzi na ten apel nagrał swoje wspomnienia z walk w trzecim powstaniu śląskim. Był również jednym z dyskutantów okrągłego stołu poświęconego 100. rocznicy urodzin Józefa Piłsudskiego.

Kolejnym obszarem, którym obydwaj autorzy poświęcali dużo miejsca, były sprawy krajowe. Nowak-Jeziorański chętnie korzystał z doskonałej znajomości przez Ciołkosza sytuacji w Polsce. Sugerował jednak, że jako działacz polityczny powinien niektóre komentarze podpisywać pseudonimem. Był zdania, że „(...) zbyt częste nadawanie audycji podpisanych Pańskim nazwiskiem musiałoby wywołać – jak się już o tym przekonałem w przeszłości – różne roszczenia i pretensje ze strony polityków, którzy mają niestety znacznie mniejsze kwalifikacje i przygotowanie do komentowania wydarzeń w kraju”¹⁰. W odniesieniu do tego obszaru w korespondencji poruszana była sytuacja w PZPR (m.in. działalność frakcyjna, polityka ekipy Władysława Gomułki, a także losy Józefa Cyrankiewicza w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych XX w.). W listach odnajdujemy ślady prowadzonej przez RWE kampanii na rzecz powrotu Polaków z ZSRR. Pojawiają się wzmianki o funkcjonowaniu w tamtej sytuacji Związku Literatów Polskich. Z korespondencji wyłania się obraz inwigilacji środowisk emigracyjnych przez służby komunistyczne, a także funkcjonowania cenzury krajowej. Zainteresowania autorów skupiają się na przypominaniu społecznych protestów okresu PRL-u. Pretekstem była 10. rocznica wydarzeń 1956 roku, a także brutalnego stłumienia buntu studentów w 1968 roku. W tym kontekście przywołują udział Ludowego Wojska Polskiego w inwazji na Czechosłowację.

⁹ List J. Nowaka do A. Ciołkosza z 3 V 1965 r., Ibidem, s. 203.

¹⁰ List J. Nowaka do A. Ciołkosza z 10 III 1959 r., Ibidem, s. 147.

Z korespondencji wyłania się obraz zróżnicowania emigracji. Rozgoryczenie z powodu trwających sporów, walk wewnętrznych i braku wśród młodego pokolenia ludzi, których można by uznać za następców i kontynuatorów polskiej elity intelektualnej na uchodźstwie. Nurtującymi go obawami w sprawie utrzymania RWE dzielił się Nowak, zarówno wówczas, gdy w 1956 roku pojawiła się groźba wprowadzenia przez amerykańskie kierownictwo Komitetu Wolnej Europy cenzury prewencyjnej nadawanych audycji, a także w 1971 roku, gdy senator Partii Demokratycznej – James Fulbright wypowiedział się za zakończeniem działalności RWE. Lektura listów wskazuje na wsparcie w tej sprawie ze strony A. Ciołkosza, A. Bregmana, różnych ugrupowań emigracji politycznej i Polonii Amerykańskiej. Szczególnie bolesne dla J. Nowaka były ataki ze strony niektórych odłamów rodzimej emigracji. „Wydawałoby się, że (...) mam prawo – pisał J. Nowak w liście do A. Ciołkosza – oczekiwać solidarnego i moralnego poparcia ze strony emigracji niepodległościowej i naszego kierownictwa politycznego. Niestety równolegle z operacją prowadzoną przez bezpiekę rozwijana jest kampania ze strony niektórych działaczy londyńskich, która bez względu na ich motywy dostarcza cennej pomocy wrogowi”¹¹.

Współpracownikiem, redaktorem i twórcą programów był A. Bregman. Jako ceniony dziennikarz opracowywał cykliczne audycje, m.in. „Rozmowy z przyjaciółmi”, programy zatytułowane „Świadkowie historii” oraz przygotowywał recenzje książek. Ważnym obszarem jego działalności były słuchowiska dokumentalne dotyczące problematyki historycznej, zwłaszcza z zakresu genezy i przebiegu II wojny światowej, często przeprowadzane z udziałem bezpośrednim uczestników wydarzeń. Audycje historyczne dotyczyły czołowych przywódców politycznych, dowódców wojskowych, najważniejszych bitew czy głośnych procesów politycznych. Z upoważnienia Nowaka prowadził rozmowy z potencjalnymi autorami, którzy z tej problematyki podejmowali współpracę z Radiem. W wyniku wymienianej korespondencji dyskutowano i ustalano szczegóły przygotowywanych audycji. W przypadku omówienia 6-tomowej edycji *Pamiętników* Winstona Churchilla Bregman uzyskał akceptację na przygotowanie audycji w 25 odcinkach. Nowak zalecał, by koncentrował się na tych fragmentach, „(...) które są najbardziej interesujące dla polskiego słuchacza”¹².

Bregman jako publicysta polityczny przygotowywał i prowadził audycje dotyczące relacji międzynarodowych. Do dyskusji przed mikrofonami RWE zapraszał znane postacie brytyjskiej i europejskiej sceny politycznej, parlamentarzystów i przedstawicieli partii politycznych. Jego reportaże dotyczyły najważniejszych wydarzeń na arenie światowej, kontynentalnej i krajowej. Programy te były pokłosiem podróży, przeprowadzonych rozmów i wywiadów. Wyjazd do Brukseli zaowocował cyklem audycji „brukselskich”. Rozgłośnia wyemitowała materiał dotyczący m.in.: urzędników europejskich, wspólnego rynku i Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (EWG) jako

¹¹ List J. Nowaka do A. Ciołkosza z 21 I 1975 r., Ibidem, s. 318.

¹² List J. Nowaka do A. Bregmana z 7 VII 1954 r., Ibidem, s. 390.

podmiotu politycznego i gospodarczego. Interesujące reportaże dotyczące Finlandii powstały z podróży do Skandynawii. Były one efektem przeprowadzonych rozmów z redaktorami głównych pism fińskich, politykami i przedstawicielami przemysłu. W jesieni 1965 roku Bregman odbył kilkutygodniową podróż do Azji. Podczas tego pobytu nagrywał materiały dla Radia. O wynikach tych prac na bieżąco informował J. Nowaka-Jeziorańskiego: „Przesyłam w załączeniu kolejny, czwarty reportaż z Azji. Proszę o wiadomość, w jakich odstępach nadaje Pan te pogadanki. Jeżeli w tygodniowych, to zaczyna powstawać zapas, bo wczoraj poza drugą, która poszła kablem, nagrałem trzecią, która już pewno jest w Monachium”¹³. Tworzył audycje dotyczące sytuacji w Polsce, powstania węgierskiego w 1956 roku, zbrojnej interwencji francusko-brytyjskiej w rejonie Kanału Sueskiego oraz program dotyczący złożenia przez Wielką Brytanię wniosku o uzyskanie członkostwa w EWG.

Ważną formą przekazu informacji z zakresu historii najnowszej i wydarzeń politycznych były omówienia, pogadanki i recenzje książek. Wśród wielu tego typu audycji przygotowywanych przez Bregmana należy przypomnieć m.in. poświęconą książkę Davida Floyda, opisującą konflikt między Związkiem Radzieckim a Chinami, wspomnieniom węgierskiego grafika i rysownika Emery Kelena, pamiętnikom Antony’ego Edena – ministra spraw zagranicznych i premiera Wielkiej Brytanii czy wreszcie z autorów krajowych omówienie książki Henryka Batowskiego poświęconej działalności dyplomatycznej w Europie w ostatnim tygodniu pokoju w 1939 roku.

Ten element wiedzy przybliżającej twórców korespondencji uzupełniają informacje biograficzne zawarte w przypisach i rozbudowane w indeksie. Komentarze autorów opracowania umieszczone w warstwie przypisowej pozwalają śledzić narrację i przybliżają zawartość listów.

Listy są tworzywem, które pozwala zrekonstruować środowiskową różnorodność i społeczny klimat czasu i miejsca zdarzeń. Ich analiza pozwala odtworzyć poszczególne aspekty dotyczące życia codziennego i postawy mentalne. Jest także przybliżeniem momentów przełomowych. Są one użytecznym wskaźnikiem nastrojów społecznych. Pozwalają na dane zdarzenie spojrzeć od wewnątrz i uchwycić moment jego powstania oraz zarejestrować odczucia na dane wydarzenia. Wydana korespondencja stanowi ważne tworzywo, do którego będą sięgać nie tylko historycy, ale również, politolodzy, socjologowie, kulturoznawcy, badacze mediów i inni.

Jak zaznaczono wcześniej praca została wydana starannie, tym niemniej z obowiązku recenzenta chciałbym zwrócić uwagę na drobne potknięcia i pomyłki, które wkradły się do omawianego wydawnictwa. W rozszerzonym indeksie nazwisk nie zamieszczono biogramów: Leopolda Kielanowskiego (s. 147, 149, 151, 154); Wincentego Iwanowskiego (s. 526); Romana Wodzickiego (s. 539) i Michała Sokolnickiego oraz jego żony Ireny z Podoskich (s. 539). W tekście znalazło się kilka literówek i przeinaczeń. Na s. 243 w adresie listu jest „AC do JN”, a powinno być odwrotnie.

W tekście dokumentu na s. 288 jest „Przykona się”, a powinno być „Przekona się”. Podobnie na s. 297 jest z „wyśnieniem”, a powinno być „z wyjaśnieniem”. Na s. 523 jest „pracy”, powinno być „prasy”.

Te drobne uwagi o charakterze edytorskim w niczym nie umniejszają znaczenia dla dalszych badań naukowych zgromadzonego materiału źródłowego. Należy podkreślić, że omawiane wydawnictwo przynosi ogrom wiedzy, która wymaga od przyszłego badacza stawiania nowych pytań, hierarchizacji problemów oraz interpretacji, a po drugie, co stanowi chyba jeszcze ważniejszy walor, materiał ten inspirowanie do dalszych badań. Wydawnictwo wniosło wiele nowych faktów do dotychczasowej wiedzy o powojennych dziejach emigracji i Rozgłośni Polskiej Radia „Wolna Europa”.

Bibliografia

- Habielski R. (2019), *Audycje historyczne i kulturalne Rozgłośni Polskiej Radia Wolna Europa w latach 1952–1975*, t. IV, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.
- Habielski R. (2018), *Radio i listy. Jan Nowak-Jeziorański, Adam Ciołkosz, Aleksander Bregman*, w: J. Nowak-Jeziorański, A. Ciołkosz, A. Bregman (2018), *Korespondencja z lat 1952–1975*, Wstęp R. Habielski, oprac. K. Kamińska-Chełminiak, P. Swacha, t. II, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.
- Habielski R., Machcewicz P. (2018), *Rozgłosnia Polska Radia Wolna Europa w latach 1950–1975*, t. I, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.
- List J. Nowaka do A. Ciołkosza z 11 XI 1957 r., w: J. Nowak-Jeziorański, A. Ciołkosz, A. Bregman, *Korespondencja z lat 1952–1975*, Wstęp R. Habielski, oprac. K. Kamińska-Chełminiak, P. Swacha, t. II, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.
- List J. Nowaka do A. Ciołkosza z 3 V 1965 r., w: J. Nowak-Jeziorański, A. Ciołkosz, A. Bregman, *Korespondencja z lat 1952–1975*, Wstęp R. Habielski, oprac. K. Kamińska-Chełminiak, P. Swacha, t. II, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.
- List J. Nowaka do A. Ciołkosza z 10 III 1965 r., w: J. Nowak-Jeziorański, A. Ciołkosz, A. Bregman, *Korespondencja z lat 1952–1975*, Wstęp R. Habielski, oprac. K. Kamińska-Chełminiak, P. Swacha, t. II, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.
- Łukomski G. (2013), *Aleksander Bregman (1906–1967). Życie niedokończone*, Poznań – Warszawa – Londyn, Oficyna Wydawnicza „Adiutor”.
- Nowak J. (Zdzisław Jeziorański) (1992), *Polska z oddali. Wspomnienia. T. II 1956–1976*, Kraków, Wydawnictwo ZNAK.
- Nowak-Jeziorański J., Ciołkosz A., Bregman A. (2018), *Korespondencja z lat 1952–1975*, Wstęp R. Habielski, oprac. K. Kamińska-Chełminiak, P. Swacha, t. II, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.
- Nowak-Jeziorański J., Raczyński E. (2019), *Korespondencja z lat 1952–1975*, Wstęp R. Habielski, oprac. K. Kania, A. Nowak, t. III, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.